

PRACE NAUKOWE

Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu

RESEARCH PAPERS

of Wrocław University of Economics

Nr 452

Rozwój trwały i zrównoważony

Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu
Wrocław 2016

Redakcja wydawnicza: Elżbieta Kozuchowska
Redakcja techniczna i korekta: Barbara Łopusiewicz
Łamanie: Beata Mazur
Projekt okładki: Beata Dębska

Informacje o naborze artykułów i zasadach recenzowania
znajdują się na stronach internetowych
www.pracnaukowe.ue.wroc.pl
www.wydawnictwo.ue.wroc.pl

Publikacja udostępniona na licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 3.0 Polska
(CC BY-NC-ND 3.0 PL)

© Copyright by Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu
Wrocław 2016

ISSN 1899-3192
e-ISSN 2392-0041

ISBN 978-83-7695-619-0

Wersja pierwotna: publikacja drukowana

Zamówienia na opublikowane prace należy składać na adres:
Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu
ul. Komandorska 118/120, 53-345 Wrocław
tel./fax 71 36 80 602; e-mail: econbook@ue.wroc.pl
www.ksiegarnia.ue.wroc.pl

Druk i oprawa: TOTEM

Spis treści

Wstęp.....	7
------------	---

Część 1. Teoretyczne aspekty rozwoju trwałego i zrównoważonego

---

Arnold Bernaciak: Aktualne trendy relacji gospodarka–środowisko w Polsce w układzie presja – stan – reakcja / Current trends of relationships between economy and environment in Poland in a pressure – state – response framework	11
Tadeusz Borys: O dwóch komplementarnych ujęciach nowego paradygmatu konsumpcji / About two complementary approaches of a new consumption paradigm	22
Andrzej Czyżewski, Piotr Kulyk: Kształtowanie rozwoju trwale równoważonego w ekonomii rolnej w optyce historycznej i współczesnej / Creating permanently sustainable development in agricultural economics in historical and modern perspective	32
Johannes (Joost) Platje: Efficiency, fragility and unsustainable development / Wydajność, kruchość i niezrównoważony rozwój	46
Łukasz Popławski, Bogusław Kaczmarczyk: Problemy zrównoważonego rozwoju – wycena przestrzeni publicznej / Problems of sustainable development – evaluation of public space	58
Agata Rudnicka: Nowe standardy zarządzania jakością i środowiskiem a zrównoważony rozwój przedsiębiorstwa / New quality and environmental management standards vs. sustainable development of a company	65
Ivan Telega, Maciej Malaczewski: Wzrost gospodarczy, zasoby naturalne oraz środowisko w świetle schumpeterowskiej teorii wzrostu / Economic growth, natural resources and environment in the light of Schumpeterian growth model	74

Część 2. Globalny wymiar rozwoju zrównoważonego

Agnieszka Becla: Problemy ekologiczne a Milenijne Cele Rozwoju w świetle idei zrównoważonego rozwoju / Ecological problems and Millennium Development Goals in the light of the sustainable development idea.....	93
Adam Budnikowski: Wybrane tendencje gospodarki światowej w latach 1946–2016 / Chosen trends of the world economy in the years 1946–2016	106
Stanisław Czaja: Czynniki niedostatecznej realizacji Milenijnych Celów Rozwoju – analiza globalna / Factors of the insufficient realization of Millennium Development Goals – global analysis	115

Eugeniusz Kośmicki: Współczesna globalna sytuacja kryzysowa a możliwości zrównoważonego rozwoju / Contemporary global crisis vs. a possibility of sustainable development	126
Leon Olszewski, Barbara Olszewska: Geoeconomiczne aspekty polityki rozwoju zrównoważonego / Geoeconomic aspects of sustainable development policy	137
Bartosz Ziemblicki: Zrównoważony rozwój z perspektywy prawa międzynarodowego i europejskiego / Sustainable development from the perspective of international and European law	149

Część 3. Problemy rozwoju zrównoważonego w ujęciu sektorowym i lokalnym

---

Hanna Adamska: Realizacja koncepcji zrównoważonego rozwoju na obszarach wiejskich – studium przypadku / Implementation of sustainable development concept on rural areas – case study	165
Anna Bernaciak: Zmiany świadczeń dostarczanych przez ekosystemy w następstwie procesów rewitalizacji w miastach / Changes of the ecosystem services in the process of revitalization in cities	177
Joanna Godlewska: Teoretyczne i praktyczne aspekty rozwoju zrównoważonej turystyki na obszarach przyrodniczo cennych / Theoretical and practical aspects of sustainable tourism development in precious natural areas .	185
Krzysztof Posłuszny: Wybrane metody analizy wpływu procesów fragmentacji na emisje środowiskowe / Chosen methods of analysis of fragmentation influence on the environmental emissions.....	197
Stanisław Korenik, Dorota Rynio, Alicja Zakrzewska-Półtorak: Miejski obszar funkcjonalny Wrocławia jako rdzeń województwa dolnośląskiego / Wrocław functional area as the core of the Lower Silesia Voivodeship.....	207
Paulina Legutko-Kobus: Zarządzanie dziedzictwem kulturowym jako element implementacji rozwoju zrównoważonego na poziomie lokalnym / Management of cultural heritage as implementation of sustainable development at the local level	219
Monika Paradowska: Wyzwania dotyczące współpracy interesariuszy na rzecz zrównoważonego rozwoju transportu w polskich miastach / Challenges for cooperation with stakeholders of sustainable transport in Polish cities	229
Przemysław Skulski: Miejsce przemysłu obronnego w gospodarce – wybrane problemy / The place of defence industry in economy – selected aspects.....	242
Marian Woźniak: Perspektywy i wyzwania turystyki w koncepcji zrównoważonego wykorzystania zasobów naturalnych / Perspectives and challenges of tourism in the concept of sustainable use of natural resources ...	258

Wstęp

Pojęcie trwałości w gospodarowaniu pojawiało się już kilkaset lat temu. W 1713 r. posługiwał się nim H.C. Carlowitz w odniesieniu do gospodarki leśnej, a w XIX wieku G.P. Marsh w relacji do niekorzystnych skutków rozwoju gospodarczego. Termin „rozwój trwały i zrównoważony” (*sustainable development*) oficjalnie po raz pierwszy pojawił się podczas Konferencji Organizacji Narodów Zjednoczonych (ONZ) w Sztokholmie w 1972 r. Od tamtego czasu powstało wiele definicji tego procesu, a większość z nich nawiązuje do tej, którą przedstawiono w *Raporcie Komisji Brundtland „Nasza wspólna przyszłość”* w 1987 r. Według niej rozwój trwały i zrównoważony opiera się na zaspokajaniu potrzeb teraźniejszości bez ryzyka uniemożliwienia zaspokajania potrzeb przyszłych pokoleń.

Prawo przyszłych pokoleń do zaspokajania ich potrzeb rozwojowych implikuje potrzebę stworzenia określonych ram instytucjonalno-prawnych stymulujących zmiany działalności ekonomicznej i społecznej w kierunku ochrony zasobów środowiska. Polityka rozwoju zrównoważonego jest formułowana i wdrażana w skali globalnej, regionalnej, makroekonomicznej i lokalnej. Niniejsze opracowanie ma na celu wskazanie współczesnych trendów zmian jej podstaw teoretycznych, a także charakterystykę wybranych obszarów działań realizacyjnych.

Pierwsza część opracowania obejmuje teoretyczne, wielowymiarowe aspekty rozwoju trwałego i zrównoważonego. Zawiera odniesienia do nowego paradygmatu konsumpcji (jako jednego z podstawowych procesów gospodarczych), zmian relacji gospodarka-środowisko wraz ze sposobami ich identyfikacji, a także problemów nierównoważenia rozwoju. Opisano również wkład teorii zrównoważonego rozwoju do ekonomii rolnej, a następnie elementy zastosowań owej teorii w wycenie przestrzeni publicznej i funkcjonowaniu przedsiębiorstwa.

Drugą część opracowania poświęcono prawnym, politycznym i praktycznym problemom rozwoju trwałego i zrównoważonego w wymiarze globalnym. Problemy te zaprezentowano zarówno w perspektywie historycznej, jak i współczesnej w odniesieniu do kryzysu ekonomicznego i wiodących inicjatyw międzynarodowej polityki rozwoju. Poruszono też aspekty geoekonomiczne.

Trzecią i ostatnią część poświęcono problematyce rozwoju zrównoważonego w ujęciu sektorowym i lokalnym. Koncepcje równoważenia rozwoju poszczególnych sektorów gospodarki czy obszarów funkcjonalnych wyrastają z szerszego nurtu myśli ekonomicznej. W tym sensie są częścią i swoistym rozwinięciem (lub uszczegółowieniem) teorii rozwoju zrównoważonego. W wymiarze sektorowym w niniejszym opracowaniu uwzględniono przemysł, rolnictwo, transport i turystykę z uwzględnieniem polityk regulujących te dziedziny życia gospodarczego. W ukła-

dzie terytorialnym odniesiono się do uwarunkowań rozwoju obszarów miejskich i terenów wiejskich.

Prezentowane artykuły stanowią wkład do dyskusji nad ewolucją teorii rozwoju zrównoważonego i możliwościami jej urzeczywistnienia w praktyce, nad uwarunkowaniami wdrażania działań formułowanych na szczeblu Unii Europejskiej oraz na poziomie państw członkowskich (w tym adresowanych do podmiotów w skali lokalnej). Dotyczy to zarówno polityk makroekonomicznych, jak i sektorowych – w tym polityki środowiskowej. Skuteczność i efektywność tych działań może być odpowiedzią na wiele współczesnych wyzwań gospodarczych, społecznych i politycznych.

Karol Kociszewski

Andrzej Czyżewski

Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu
e-mail: a.czyzewski@ue.poznan.pl

Piotr Kulyk

Uniwersytet Zielonogórski
e-mail: p.kulyk@wez.uz.zgora.pl

KSZTAŁTOWANIE ROZWOJU TRWAŁE RÓWNOWAŻONEGO W EKONOMII ROLNEJ W OPTYCE HISTORYCZNEJ I WSPÓŁCZESNEJ

CREATING PERMANENTLY SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN AGRICULTURAL ECONOMICS IN HISTORICAL AND MODERN PERSPECTIVE

DOI: 10.15611/pn.2016.452.03

JEL Classification: Q56, Q11, H41

Streszczenie: Celem artykułu było przedstawienie ewolucyjnego wyłaniania się współczesnej koncepcji rozwoju trwale równoważonego w odniesieniu do rolnictwa jako ciągłego procesu uwarunkowanego czynnikami historycznymi i lokalizacyjnymi. Zaprezentowano zarys koncepcji tego rozwoju, zwracając uwagę na jego wielowymiarowość i holistyczne ujęcie. Ukazano zmiany zachodzące w kształtowaniu się idei trwale równoważonego rozwoju w rolnictwie w ujęciu historycznym i współcześnie. Podkreślono, iż nie istnieje możliwość zapewnienia równowagi i optymalizacji rozwiązań w sytuacji uwzględnienia tylko jednego z obszarów badanej kwestii, bez uwzględnienia pozostałych. Współczesne podejście akcentujące konieczność równoważenia wielu wymiarów uwzględniać musi funkcjonowanie dóbr publicznych i system instytucjonalny zapewniający ich finansowanie.

Słowa kluczowe: rozwój równoważony, rolnictwo, dobra publiczne.

Summary: The aim of the article was to show the gradual emergence of the modern concept of permanently equilibrated development on a timeline for agriculture. The concept of sustainable development paying attention to the multidimensional and holistic approach was outlined. Changes in the development of the idea of permanently-sustainable agricultural development in the historical and modern perspective were presented. It was stressed that there was no possibility of balancing and optimization solutions in a situation to take into account only one of the areas studying the issue without considering the other. Modern approach emphasizing the necessity of balancing the multiple dimensions operates primarily on public goods and institutional system providing the funding.

Keywords: sustainable development, agriculture, public goods.

1. Wstęp

Na proces kształtowania się koncepcji trwale równoważonego rozwoju w systemie społeczno-gospodarczym można spojrzeć w sposób retrospektywny. Odwołując się w tym aspekcie do szkoły historycznej, zwracamy uwagę na zróżnicowane uwarunkowania o charakterze globalnym i regionalnym, wpływające na zakres podejmowanych działań, prowadzących do określenia wzajemnych relacji społecznych, gospodarczych i środowiskowych. Jest to zatem proces ciągły wykazujący swoistą przemienność obszarów, które nabierały znaczenia w poszczególnych okresach. Zmiany zachodzące w gospodarce światowej, a w szczególności w relacjach między aspektami ekonomicznymi, środowiskowymi, społecznymi czy instytucjonalno-politycznymi, stały się punktem wyjścia do rozważań nad korektą funkcjonowania obowiązującego systemu gospodarczego i ciągłego poszukiwania właściwej ścieżki rozwoju. Ujawniająca się w różnej skali nieefektywność wykorzystania zasobów, nadmierna degradacja kapitału naturalnego oraz niesprawiedliwość społeczna w podziale dóbr, stanowiące zagrożenie dla długoterminowego wzrostu gospodarczego, stymulowały do poszukiwania nowych priorytetów oraz kierunków rozwoju. Koncepcja trwale równoważonego rozwoju zakłada utrzymanie stałego postępu społeczno-gospodarczego, pozwalającego podnosić poziom rozwoju zharmonizowanego ze stanem środowiska naturalnego i uwarunkowaniami społecznymi, rozpatrywanymi w ujęciu przestrzennym oraz międzykresowym. Chodzi o zbudowanie systemu gospodarczego zapewniającego ciągły postęp społeczno-gospodarczy i równocześnie gwarantującego wszystkim mieszkańcom globu lepsze warunki życia bez degradacji choćby jednego z subsystemów, w którym to życie zachodzi. W toku tego historycznie uwarunkowanego dążenia do równoważenia kilku podstawowych wymiarów: ekonomicznego, społecznego, środowiskowego i instytucjonalno-politycznego, kształtowana jest ścieżka trwałego rozwoju. Zapewnienie właściwych z punktu widzenia trwałości rozwoju relacji między wspomnianymi obszarami w ujęciu przestrzennym i czasowym stanowi jego podstawową istotę. Osiągnięcie tak rozumianej równowagi możemy rozpatrywać na poziomie makro-, mezo- i mikrogospodarczym. Celem artykułu było przedstawienie ewolucyjnego wyłaniania się współczesnej koncepcji rozwoju trwale równoważonego w odniesieniu do rolnictwa jako ciągłego procesu uwarunkowanego czynnikami historycznymi i sektorowymi. W rozważaniach zastosowano podejście procesowe do problemu równoważenia rozpatrywane w ujęciu przestrzennym i sektorowym na osi czasu, przyjmując, iż stanowi najbardziej właściwy sposób wyjaśnienia zachodzących przemian w rolnictwie i polityce rolnej na gruncie teorii ekonomii i praktyki życia gospodarczego.

2. Co i jak należy równoważyć w procesach społeczno-gospodarczych

Genezy koncepcji rozwoju trwale równoważonego można doszukać się w pracach Hansa Carla von Carlowitza, niemieckiego doradcy podatkowego i administratora górniczego, oraz w działaniach ministra finansów Ludwika XIV Jeana Baptiste'a

Colberta. W wystąpieniach odnosili się oni do rozważań dotyczących gospodarki leśnej i działań prospołecznych w XVII i XVIII wieku, które dotyczyły zapewnienia ładu przestrzennego i systematycznego planowania [Nowosielski, Spilka, Kania 2010, s. 33]. Idea ta to spojrzenie przynajmniej przez pryzmat trzech równowag cząstkowych obejmujących aspekty ekonomiczne, środowiskowe i społeczne. Jak wskazuje E. Majewski [2008, s. 10], działania człowieka powinny być: ekonomicznie żywotne, ekologicznie bezpieczne i społecznie akceptowalne. Podobnie do problemu podchodzi J.S. Zegar, wskazując, iż rozwój trwale równoważony oznacza zapewnienie równowagi między ładem ekonomicznym, społecznym i środowiskowym [Zegar (red.) 2013, s. 8]. Obecnie coraz częściej ujęcie to jest rozszerzane o kolejne wymiary: kulturowy, instytucjonalny czy szerszej polityczny [Scerri, James 2010, s. 51]. D.W. Pearce i R.K. Turner [1990] wyróżniają następujące wymiary podlegające równoważeniu w procesach społeczno-gospodarczych: ekologiczny (środowiskowy), ekonomiczny, socjalny, psychologiczny (jakość życia), demograficzny, przestrzenny, intertemporalny (zapobiegający ograniczeniu możliwości zaspokajania potrzeb przyszłych pokoleń). Wyodrębnienie dodatkowych filarów, które do tej pory były wliczane głównie do obszaru społecznego, pozwala lepiej zrozumieć wieloaspektowość problemu równoważenia i silniej zaakcentować kwestie realizowane w poszczególnych grupach podmiotów oraz wskazuje na zróżnicowany całokształt warunków społecznych. Jest to też istotne w odniesieniu do kwantyfikacji ładów i poszukiwania optymalnych relacji między nimi.

Rozwój równoważony według J.S. Zegara zakłada harmonię pomnażania dóbr z wydolnością ekosystemów, tak by te ostatnie nie traciły zdolności do odnowy, co wymaga przestrzegania co najmniej czterech zasad strategicznych [Zegar (red.) 2013, s. 10]:

- stopa użytkowania zasobów odnawialnych, np. gruntów, wody słodkiej, lasu, ryb, nie powinna być większa od stopy ich odnowy;
- zużycie zasobów nieodnawialnych, np. paliw kopalnych, rud metali, wód głębinowych, nie powinno przekraczać poziomu, jaki wynika z możliwości ich substytucji przez zasoby odnawialne oraz zwiększonej produktywności zasobów odnawialnych i nieodnawialnych;
- zanieczyszczenia wnoszone do środowiska nie powinny przekraczać potencjału absorpcyjnego środowiska (pojemności środowiska), czyli możliwości wchłonięcia, przetworzenia lub unieszkodliwienia przez środowisko;
- wnoszone substancje do środowiska powinny być zgodne w czasie z naturalnymi procesami w środowisku (nie powinny zaburzać trwale tych procesów).

Zaprezentowana koncepcja trwale równoważonego rozwoju jest rozważana w wymiarze czasowym także jako element sprawiedliwości międzypokoleniowej oraz w wymiarze przestrzennym jako element sprawiedliwości wewnątrzgeneracyjnej (dotyczy podejmowania działań na rzecz redukcji nadmiernych dysproporcji dochodowych). Jest to równocześnie podejście dynamiczne, uwzględniające nowe ograniczenia i konieczność ciągłego redefiniowania punktu równowagi. Kwestie sprawie-

dliwości między- i wewnątrzpokoleniowej, nieodwracalności zmian środowiska i niepewności długoterminowych wyników wymagają przeprowadzenia stosownej wyceny ekonomicznej i dopiero wówczas mogą zostać zoptymalizowane [Faber 2008, s. 1–2; Brown 2011, s. 112]. Takie podejście daje możliwość zaadaptowania tych warunków do rachunku ekonomicznego podmiotów gospodarczych.

Idea trwale równoważonego rozwoju kształtowała się poprzez ciągłe uwzględnianie różnych ograniczeń akcentowanych w kolejnych nurtach ekonomicznych. Wystarczy wspomnieć podejścia odwołujące się do zagrożeń wynikających z niekontrolowanego wzrostu demograficznego, przedstawione w pracach D. Ricarda, J.S. Milla czy T. Malthusa [Blaug 2000]. Zawarte w nich konkluzje wskazują na długofalowe konsekwencje zmian demograficznych w odniesieniu do poziomu ubóstwa i zdolności systemu gospodarczego do zaspokojenia potrzeb społecznych w zakresie żywności. Warto zauważyć, iż poszukiwanie wyjścia z tak przedstawionych pułapek natury systemowej prowadziło od zmian technologicznych generujących przyspieszenie intensywności produkcji rolnej, zatem przesunięcie w kierunku ładu ekonomicznego (ale kosztem wymiarów społecznych i środowiskowych) po idee „wzrostu zerowego”. Idea rozwoju w takim ujęciu podnosi problem zależności między tymi ładami przez pryzmat relacji substytucyjnych, co należy uznać za niewłaściwe. Stąd stopniowa jej przemiana w koncepcję wzrostu ograniczonego w produkcji rolnej rozumianego jako wprowadzanie warunków brzegowych podnoszących koszty takiego procesu i zmniejszających jego tempo. Producenci rolni poddani są dobrowolnemu systemowi kontroli (dobrowolny, bo samodzielnie mogą wybrać zasady produkcji, co wiąże się z uzyskaniem określonej wielkości dopłat), który gwarantuje włączenie wymiarów społecznego i środowiskowego. W szerszym podejściu – także pozostałych z wcześniej wymienionych. Mechanizm instytucjonalno-polityczny odnosi się do stworzenia właściwych ram zapewniających dodatkowe dochody dla producentów rolnych z tytułu wprowadzonych ograniczeń (ekwiwalentności w sensie Pareto). Rozwiązaniami w tym zakresie są różne formy „zazieleniania” systemu finansowego wsparcia rolnictwa, mechanizm modulacji, dopłaty rolno-środowiskowe, utrzymanie gruntów w dobrej kulturze rolnej, realizacja praktyki utrzymania obszarów proekologicznych czy konieczność dywersyfikacji upraw. Ponownie następuje także zwrot w kierunku kształtowania przestrzennego wymiaru równoważenia rozwoju. Wymaga to oczywiście zapewnienia systemu instytucjonalnego pozwalającego chronić środowisko naturalne, jak i poszczególne grupy społeczne przed prymatem krótkookresowej, mikroekonomicznej wyceny podmiotów działających zgodnie z koncepcją *homo oeconomicus* i indywidualizmem metodologicznym, pomijając zupełnie aspekty środowiskowe i społeczne. Występująca w industrialnym modelu rolnictwa nadmierna intensyfikacja produkcji prowadzi do degradacji kapitału naturalnego i powoduje wymierne straty społeczne. Powszechne stosowanie chemizacji, wprowadzanie roślin modyfikowanych genetycznie, które w naturalnych warunkach nie występują na danym terenie, czy upraw monokulturowych na znacznych przestrzeniach w celu zwiększenia plonów dopro-

wadziło w wielu przypadkach do wyjałowienia ziemi, skażenia gleby oraz wody [Tschardtke i in. 2012, s. 54; Barrow 2012, s. 24]. W interpretacji rozwoju trwale równoważonego jako zbioru cech wymienia się takie jak: utrzymywanie właściwych proporcji między poszczególnymi wymiarami (proporcjonalność), konieczność łącznego traktowania procesów gospodarczych, społecznych i przyrodniczych (współzależność), potrzeba równorzędnego traktowania wszystkich wymiarów (równoważność), niezbędność powiększania wartości i kontynuacji rozwoju w długim horyzoncie czasu (trwałość), minimalizowanie ryzyka zakłóceń rozwojowych (samopodtrzymywanie się rozwoju) i inne.

Koncepcja trwale równoważonego rozwoju stanowi równocześnie podejście interdyscyplinarne, pluralistyczne, będące – jak się wydaje – etapem ewolucji ekonomii głównego nurtu i włączenia w nią nurtów heterogenicznych. Ekonomia głównego nurtu pomija wiele z dóbr wytwarzanych w gospodarstwach domowych, w tym gospodarstwach rolnych niepoddanych bezpośrednio rynkowemu mechanizmowi wyceny. Tym samym nie oszacowuje roli poszczególnych ładów w kształtowaniu jakości życia. Zakładając równocześnie samoistną zdolność do przywracania równowagi, tym samym pomija procesy degradacji i trwałego wyłączenia części zasobów z gospodarczego i społecznego zastosowania w wyniku prowadzonej działalności. Jest to szczególnie istotne w dłuższej perspektywie, gdzie niekorzystne zjawiska ulegają kumulacji zagrażającej utrzymaniu trwałego wzrostu gospodarczego i ciągłej poprawie jakości życia. Jest to równoczesne uznanie odwracalności zjawisk, co nie musi mieć miejsca, zwłaszcza w odniesieniu do kapitału naturalnego i ludzkiego. W warstwie poznawczo-światopoglądowej i metodologicznej sprowadzenie rozważanych zjawisk do prostych i ilościowych właściwości systemu pomija szereg istotnych relacji [Czaja 2011, s. 31]. Odebranie biosferze wartości dobrostanu sprowadza ją jedynie do dostarczyciela określonych dóbr. Chodzi o właściwą waloryzację zasobów naturalnych, a także kapitału społecznego i ludzkiego. Zatem uzyskujemy dodatkowe efekty z właściwego połączenia poszczególnych wymiarów. Jest to przejaw efektu synergii, jaki uzyskujemy z systemu społeczno-gospodarczo-środowiskowego. Oznacza ciągle poszukiwanie odpowiednich rozwiązań polityczno-instytucjonalnych, pozwalających racjonalizować relacje pomiędzy rozważanymi wymiarami. Problemem w takim podejściu jest nadmierna ekonomizacja zjawisk społecznych i środowiskowych. Rozwój trwale równoważony nie jest określonym stanem, lecz procesem ciągłego poszukiwania równowagi, stąd stosowany w niniejszym opracowaniu termin trwałego równoważenia.

Z uwagi na stopniowe zmniejszanie się wartości kapitału naturalnego, także jako efekt już zainicjowanych procesów gospodarczych, pojawia się potrzeba jego kompensacji za pośrednictwem kapitału rzeczowego. Na taki aspekt zwraca uwagę część autorów, rozważając międzypokoleniową sprawiedliwość [Fiedor 2014, s. 211–227]. Powstaje oczywiście pytanie, w jakim zakresie taka substytucja jest w ogóle możliwa. W tym rozumieniu należy proces trwałego równoważenia potraktować jako poszukiwanie działań zmierzających do ograniczenia lub zniwelowania powstających

w wyniku procesów społeczno-gospodarczych negatywnych efektów zewnętrznych [Graczyk 2005]. Takie podejście jest zgodne z koncepcją neoklasycznej równowagi mikroekonomicznej, w ramach której poszukujemy działań równoważących koszty i korzyści wynikające z ochrony kapitału naturalnego czy zapewniania sprawiedliwości społecznej (wewnątrz- i międzypokoleniowej). Obszar równoważonych ładów jest często rozszerzany i może obejmować, obok już wymienionych: społecznych, ekonomicznych i środowiskowych (lub ekologicznych), także przestrzenne czy instytucjonalno-polityczne [Borys 2011b, s. 77].

Koncepcję trwale równoważonego rozwoju można wyprowadzić z założeń ekonomii ekologicznej, stanowiącej nurt heterogeniczny w stosunku do nurtu głównego w ekonomii, jak czyni to H. Rogall [2010]. Wówczas pozostaje to w zdecydowanej opozycji do podejścia neoklasycznego. Na wysoce holistyczny charakter podejmowanych zagadnień w ramach tej koncepcji zwraca uwagę m.in. T. Borys [2011a, s. 76]. W nurcie ekonomii ewolucyjnej zgodnie z ujęciem socjologicznym [Rex 2015, s. 86] można powiedzieć, iż jest to przejście od niespójnej homogeniczności i koncentracji na jednym z wymiarów do spójnej heterogeniczności, uwzględniającej różnorodność i specyfikę poszczególnych przestrzeni społeczno-gospodarczych i poszukującej warunków ich wzajemnego dopasowania. Jest to nowe podejście do przestrzennych interakcji i związków lokalizacyjnych, a także ich strukturalnej dynamiki. Perspektywa oceny ma także charakter mikroekonomiczny, na co zwraca uwagę m.in. B. Fiedor [2013, s. 9].

Podstawowym problemem jest, jak się często podkreśla, zbyt mała otwartość ekonomii głównego nurtu na nurty heterodoksyjne, a także inne dyscypliny naukowe [Słodowa-Hełpa 2015, s. 68; Kołodko 2013, s. 50]. W konsekwencji wiele zjawisk i zależności nie jest właściwie rozpoznanych lub w wyniku stosowanych uproszczeń jest świadomie pomijanych. W zakresie istotnych dla kształtowania współczesnego ujęcia koncepcji równoważonego rozwoju istotne znaczenia mają obok ekonomii środowiska i ekologicznej w szczególności ekonomia partycypacyjna, ekonomia złożoności i ekonomia behawioralna. W tych podejściach akcentuje się przede wszystkim znaczenie złożoności i wieloaspektowości zachodzących procesów, a także występujących zależności. Ważne są też zróżnicowane relacje między rozważanymi zasobami, których nie można sprowadzić jedynie do ich czysto ekonomicznego wymiaru. Znaczny wkład w kształtowanie koncepcji trwale równoważonego rozwoju wniósł nurt nowej ekonomii instytucjonalnej. Uznanie, iż instytucjonalne uwarunkowania obejmujące aspekty społeczne, kulturowe, prawne czy historyczne, pozwala znacznie poszerzyć zakres rozważań¹. W tym rozumieniu koncepcja trwale równoważonego rozwoju także w odniesieniu do rolnictwa powinna być rozpatrywana w ujęciu globalnym. W podejściu H. Rogalla [2011] gospodarka jest podsystemem przyrody, a zatem jedynie jednym z jej elementów. Akcentowane

---

¹ Szczególnie uwzględniane w pracach D. Northa, nawiązujące w swoim wymiarze do szkoły historycznej i wykazania specyfiki poszczególnych regionów, a także ewolucyjności i ciągłości zachodzących przemian.

w tym podejściu są przede wszystkim relacje komplementarne, jakie kształtują się pomiędzy kapitałem naturalnym, społecznym i ekonomicznym. Podważa to zatem zasadność analizy w oparciu o krzywą transformacji pomiędzy tymi kapitałami, jaką proponuje nurt neoklasycyzy. Nie jest bowiem możliwe trwałe zastępowanie kapitału naturalnego kapitałem antropogenicznym, gdyż ten pierwszy jest w części nieodnawialny. Podejście to cechuje poznawczy holizm i kompleksowość ujmowania problemów. Podejście procesowe oznacza natomiast pewną ciągłość i swoimi korzeniami nawiązuje do ekonomii ewolucji. Zatem szczególnej wagi nabierają z jednej strony uwarunkowania charakterystyczne dla danego obszaru, ale też czasu, oraz ciągłość zachodzących przekształceń. Jest to zatem nieustanne poszukiwanie równowagi, której konsekwencje są istotne nie tylko w bieżącej perspektywie, ale także przesuwały się na kolejne okresy czy pokolenia.

3. Ku racjonalności interdyscyplinarnej. Ewolucja podejścia do rozwoju trwale równoważonego w ekonomii rolnej

Krytyka podejścia do rozwoju opartego na ekonomii głównego nurtu, a w szczególności nurcie neoklasycyzy, sprowadza się przede wszystkim do braku uwzględnienia specyfiki rolnictwa i samej produkcji rolnej. To, co często jest rozważane w ramach problemu tzw. kwestii rolnej, jest równocześnie przejawem braku równowagi między rozważanymi wymiarami w ujęciu mezoekonomicznym, w tym przypadku rozpatrywanym na poziomie sektora rolnego. Na trudności związane z rozwojem rolnictwa, które możemy przedstawić jako problem braku równowagi w procesie zachodzącej jego transformacji, warto spojrzeć z historycznej perspektywy, ukazując ich ciągłość, a równocześnie przemienność w zależności od występujących uwarunkowań zewnętrznych. Ta zmieniająca się perspektywa kształtowała potrzebę nieustannego poszukiwania właściwych relacji pomiędzy ładem ekonomicznym, społecznym i środowiskowym oraz polityczno-prawnym. Wśród prac ekonomistów agrarnych z początku XX w. na szczególną uwagę zasługują klasyczne już dziś badania Aleksandra Czajanowa, w których autor kompleksowo przedstawił główne bariery przemian rolnictwa i wskazał możliwe kierunki ich przewyżnienia. Przyspieszenie procesów industrializacji całej gospodarki w ówczesnym okresie wymuszało stosowne przemiany w rolnictwie, w tym modernizację i koncentrację produkcji rolnej. W swoich pracach A. Czajanow, wychodząc z założenia o specyfice produkcji rolnej, wynikającej w jego ujęciu zarówno z roli poszczególnych czynników produkcji, zaangażowanych do jej wytworzenia, jak i z samego charakteru gospodarstw rolnych, wskazywał na symbiotyczny charakter funkcji produkcyjnej i społecznej gospodarki rolnej [Czajanow 1931]. Nadmierne eksponowanie funkcji produkcyjnej prowadziło do zahamowania wzrostu produkcji w wyniku nadmiernego deprecjonowania funkcji społecznej. Aspekty społeczne stają się wówczas zbiorem czynników spowalniających osiągnięcie uprzemysłowienia rolnictwa i przejścia

na bardziej zaawansowany poziom, jakim są kapitałowe formy organizacji podmiotu gospodarczego. Jego teoria *life-cycle approach* stanowi ważną przesłankę do wykazania braku równowagi pomiędzy aspektami ekonomicznymi i społecznymi rolnictwa. W koncepcji Czajanowa biologiczny cykl życia rodziny chłopskiej i całej społeczności wiejskiej przesądza o specyfice działalności rolnej i prowadzi do wyjaśnienia, dlaczego w rolnictwie zdominowanym przez gospodarstwa rodzinne mamy do czynienia z powstawaniem permanentnej nierównowagi. W modelu tym zakłada się stałe dążenie do wyrównywania różnic w konsumpcji społeczności wiejskiej oraz w odniesieniu do rodzin chłopskich prowadzących gospodarstwa rolne w całym cyklu rozwoju rodziny [Czajanow 1928; 1966]. Podkreślane są przede wszystkim bariery społeczne prowadzące do utrzymywania się rozdrobnionej i w konsekwencji niewydolnej produkcyjnie struktury gospodarstw chłopskich. Łączenie koncepcji socjologicznych i ekonomicznych, które są podstawą tego modelu, jest charakterystyczne dla całego dorobku Czajanowa. Oczywiście celem ówczesnej gospodarki chłopskiej było przede wszystkim przetrwanie i reprodukcja statusu społecznego, a nie dążenie do zysku. Tak przedstawiona gospodarka chłopska wpisuje się raczej w perspektywę bliższą socjologii wsi niż ekonomii rolnej. Jednak jak pokazują współczesne badania, model ten wyjaśnia zachowania podmiotów i zmiany strukturalne rolnictwa w wielu krajach o niskim poziomie rozwoju gospodarczego [Hyden 2006]. Czajanow był zwolennikiem działań instytucjonalnych kreowanych przez państwo, przyspieszających przemiany strukturalne.

Przenosząc problem poszukiwania równowagi na grunt rodzimy, możemy odwołać się do dorobku Władysława Grabskiego. Jego badania, przyjmujące wymiar interdyscyplinarny, były prowadzone na styku socjologii oraz ekonomii i odnosiły się do analizy struktury i relacji zachodzących między członkami rodziny [Grabski 1937]. Zmiany zachodzące w rolnictwie i jego funkcjach, jak uważał Grabski, były zdeterminowane tradycją i czynnikami kulturowymi [Grabski 1929]. W swoich rozważaniach naukowych podkreślał wielowymiarowość specyfiki socjo-ekonomicznej i kulturowej obszarów wiejskich, stanowiącą ważną przesłankę do wyjaśnienia źródeł trwałości rozwoju rolnictwa i odmienności w rozwiązywaniu problemów występujących w tym segmencie gospodarki narodowej w stosunku do przemysłu. W konsekwencji w swoich pracach poszukiwał optymalnej relacji między aspektami ekonomicznymi, socjologicznymi i kulturowymi rolnictwa. Uzasadnienia dla socjologicznego podejścia do badania wsi i rolnictwa doszukiwał się w tym, iż jak twierdził, w działalności gospodarstw chłopskich bierze udział cała rodzina, oczywiście w różnej skali i różnym wymiarze [Grabski 1937]. Rola instytucji społecznej i więzi społecznych nabiera w tym kontekście szczególnego znaczenia. W chłopach widział ludzi przedsiębiorczych i zaradnych, posiadających zdolności do inwestowania, wymagających jednak dostarczenia im odpowiedniej wiedzy [Grabski 1987]. Ówczesne warunki społeczno-gospodarcze, charakteryzujące się znacznym udziałem rolnictwa w gospodarce, pozwalały w mniejszym stopniu uwzględniać równowagę środowiskową, choć Grabski ujmował także ograniczenia wynikające ze znacznego

udziału zasobów naturalnych, w tym zwłaszcza ziemi, oraz praw natury, którymi muszą się kierować zarządzający gospodarstwami rolnymi. Grabski wskazywał na rosnące możliwości wykorzystania walorów środowiska naturalnego i dziedzictwa kulturowego wsi w rozwoju gospodarczym. Obecnie wartości te znów podlegają waloryzacji, także poprzez system instytucjonalny głównie w krajach wysoko rozwiniętych [Kułyk 2013]. Zatem obaj wymienieni ekonomiści podkreślali w historycznych dziś badaniach przynajmniej dwa aspekty – ekonomiczny i społeczny, w mniejszym stopniu ujmując, ze względu na zakres przekształceń w sferze kapitału naturalnego, obszar środowiskowy. O występowaniu etapów w równoważeniu rozwoju rolnictwa przesądzają w ich pracach przede wszystkim czynniki natury: historycznej, socjoekonomicznej i politycznej.

Współcześnie coraz większego znaczenia nabierają natomiast uwarunkowania środowiskowe, nieuwzględniane tak w poprzednim okresie. Można nawet zauważyć znaczące przesunięcie właśnie w stronę wymiaru środowiskowego. W rozważaniach podkreśla się przede wszystkim nieodwracalność wielu procesów zachodzących w środowisku przyrodniczym, ale także społecznym, co wymaga zupełnie innego podejścia, również w ujęciu równowagi międzypokoleniowej [Zegar 2012]. Celem nie jest bowiem już maksymalizacja konsumpcji, lecz podnoszenie jakości życia w perspektywie długofalowej. Nie neguje to kwestii natury ekonomicznej, gdyż – jak przedstawiają to liczne badania – mamy współcześnie do czynienia z marginalizacją rolnictwa, w tym szczególnie opartego na małych i średnich gospodarstwach, zarówno w skali krajowej, jak i międzynarodowej. Problem ten można przedstawić jako ograniczoną transformację rolnictwa w procesie rozwoju społeczno-gospodarczego wynikającą właśnie z braku wielowymiarowej równowagi [van der Bremer, van der Ploeg 2013, s. 139; Woś 2006]. Aspekty te odnoszą się do samego procesu produkcji, zapewniając inny poziom równowagi między efektami ekonomicznymi i środowiskowymi. Akcentuje się bowiem stosowanie naturalnych metod i środków produkcji. Produkcja w takim przypadku oparta jest na środkach nieprzetworzonych technologicznie pochodzenia biologicznego i mineralnego. W takim przypadku pomijamy jednak ład społeczny czy pozostałe wymiary zrównoważenia. Zapewnienie mechanizmu certyfikacji i powiązania produkcji z rozwojem lokalnym, w tym zabezpieczeniem korzyści dla regionalnych produktów o charakterze kulturowym, pozwoliło rozszerzyć te wymiary o kwestie instytucjonalne, kulturowe i społeczne. Umożliwiło bowiem utrzymanie sieci osadniczej i żywotności społeczności wiejskich na wielu obszarach, internalizując korzyści z takiej produkcji. Badania w tej dziedzinie wymagają interdyscyplinarnej współpracy, której ramy pojęciowe determinują sens złożoności [Ostrom 2009, s. 420; Diaz i in. 2011, s. 898].

Koncepcja ta w takim ujęciu coraz bardziej akcentuje rolę państwa w systemie społeczno-gospodarczym. Jest to przykład przejścia od racjonalności ekonomicznej do społecznej. W takim podejściu przechodzimy od wytwarzania jedynie dóbr prywatnych (wartościowanych przez system rynkowo-instytucjonalny) do poszukiwania i finansowania dóbr publicznych. Niemniej, jak przedstawia J. Wilkin [2010],

wiele z dóbr publicznych nie zostało jeszcze ujawnionych, a jest to efekt ciągłego poszukiwania punktu równowagi między poszczególnymi wymiarami w sytuacji ciągłej zmienności uwarunkowań zewnętrznych. To właśnie zmiana tych uwarunkowań na drodze rozwoju społeczno-gospodarczego ujawnia ciągle nowe dobra publiczne związane z rolnictwem. Powtórzmy, mechanizm instytucjonalno-polityczny odnosi się do stworzenia właściwych ram zapewniających dodatkowe dochody dla producentów rolnych z tytułu wprowadzonych ograniczeń. Ponownie następuje też zwrot w kierunku kształtowania przestrzennego wymiaru zrównoważenia. Zatem rozwiązania instytucjonalne powinny prowadzić do promowania dóbr publicznych [Matuszczak 2013] i zapewniania ich dowartościowania i uwzględniania w rachunku ekonomicznym podmiotów gospodarczych [Czyżewski, Kułyk 2011, s. 152–160]. Jest to istotne przejście, na które wskazuje B. Fiedor, od ujęcia makroekonomicznego do mikroekonomicznego, realizowane w poszczególnych podmiotach gospodarczych [Fiedor (red.) 2002, s. 48–49]. Dokonująca się wówczas waloryzacja dóbr wytwarzanych w gospodarstwach rolnych staje się źródłem dodatkowych dochodów, pomniejszających nierówności wewnątrzpokoleniowe, a wynikających z oczekiwań społecznych i finansowanych przez system instytucjonalny.

Procesy globalizacji i liberalizacji przyspieszyły przepływ kapitału i produktów między lokalizacjami, zmieniając perspektywę postrzegania wielu zjawisk i powodując przesunięcia pomiędzy rozważanymi ładami. Zmiany zachodzące w otoczeniu rolnictwa jeszcze bardziej wzmocniły oddziaływanie wielu z nich, przyczyniających się do odpływu nadwyżki ekonomicznej z rolnictwa i przesunięcia w stronę wymiaru ekonomicznego, zmniejszając znaczenie kwestii społecznych i środowiskowych. Centralizacja i koncentracja rynków oraz podmiotów z otoczenia rolnictwa w procesie rozwoju korporacji transnarodowych dokonały znacznych zmian w sferze kultury i warunkach ekonomicznych w rolnictwie oraz na obszarach wiejskich [Kiple 2007; Kochanowicz 1992]. Jest to zupełnie nowe podejście do biofizycznych ograniczeń produkcji rolnej, na które zwracali uwagę w swych pracach H. Berstein [ed., 2013], J. Moor [2010] czy K. Kautsky [1988].

Zgodnie z koncepcją trwale równoważonego rozwoju na obecnym etapie przemian następuje dowartościowanie zasobów naturalnych alokowanych w rolnictwie i wprowadzenie opłat za dostarczanie dóbr publicznych. Nie chodzi zatem jedynie o wzrost produkcji rolnej i zmiany strukturalne, które miały zwiększyć poziom nadwyżki ekonomicznej, ale wprowadzenie takiego systemu instytucjonalnego, skłaniającego do wytwarzania dóbr publicznych w rolnictwie i na obszarach wiejskich, na które jest zapotrzebowanie społeczne. Mechanizm motywacyjny w tym zakresie składa się także z opłat za dostarczanie tych dóbr. W warunkach globalizacji rośnie znaczenie zdolności do zapewnienia bezpieczeństwa żywnościowego i zdrowia. Koncepcja rolnictwa, zwiększającego nakłady bieżących środków produkcji i utrzymującego ciągle dążenie do wzrostu efektów skali, generowała negatywne efekty zewnętrzne. W konsekwencji tych zmian mamy do czynienia z przechodzeniem od tradycyjnych problemów wyżywienia do ich współczesnej, bardziej złożonej formy,

związanej z zapewnieniem bezpieczeństwa żywnościowego i zdrowia. Obejmuje ono możliwość zaopatrzenia w odpowiednią żywność o pożądanym cechach dotyczących poziomu energetycznego, składu czy stopnia jej przetworzenia [Mendez, Monteiro, Popkin 2005, s. 714–721; Popkin 2006, s. 554–569]. W konsekwencji rolnictwo wypełnia coraz więcej funkcji, które są użyteczne społecznie, także w ujęciu międzypokoleniowym, a równocześnie społeczeństwo jest skłonne za nie zapłacić zarówno poprzez rynek, jak i z wykorzystaniem systemu instytucjonalnego. Wynika to także ze zmian w warunkach życia i zainteresowania wartościami o charakterze kulturowym i środowiskowym. Stanowi to coraz ważniejszy mechanizm transferu dochodów wiążących się z wytwarzaniem dóbr publicznych, co w wielu przypadkach pozwala poprawić poczucie sprawiedliwości wewnątrzpokoleniowej czy ograniczyć lub nawet zlikwidować dysparytet dochodów gospodarstw rolnych, zapewniającą trwałość ekonomiczną i społeczną.

4. Zakończenie

Przeprowadzone rozważania związane z kształtowaniem trwałego i równoważonego rozwoju rolnictwa w ujęciu historycznym i współczesnym pozwalają wskazać kilka istotnych wniosków.

We współczesnym ujęciu trwale równoważonego rozwoju coraz większego znaczenia nabiera wielostopniowa równowaga, obejmująca system ekonomiczny, społeczny (co można było odczytać w pracach Aleksandra Czajanowa i Władysława Grabskiego), ale też przyrodniczy. Dopiero zapewnienie równowagi pomiędzy tymi trzema obszarami pozwala wskazać na możliwość niwelowania barier rozwoju rolnictwa. Niewątpliwie wynikają one też z niedostatku rozwoju instytucjonalnego, związanego z potrzebą wypełnienia zawodności rynku polityką rolną.

Złożoność problematyki rozwoju rolnictwa i zapewnienie jego długofalowej ścieżki, która była dostrzegana w badaniach klasyków, a także wśród współczesnych badaczy tej problematyki, skłania do analizowania zróżnicowanych aspektów przemian zachodzących w rolnictwie. Nie istnieje możliwość zapewnienia równowagi i optymalizacji rozwiązań w sytuacji ujęcia tylko jednego z obszarów badanej kwestii, bez uwzględnienia pozostałych i zapewniania korzyści z dostarczania dóbr publicznych przez podmioty gospodarcze.

W koncepcjach trwale równoważonego rozwoju można dostrzec, iż jednowymiarowość spojrzenia na procesy zachodzące w rolnictwie i skupienie się jedynie na kwestiach produkcyjnych jest dalece niewystarczające i prowadzi do powstania licznych trudności, które można ująć w postaci tzw. kwestii agrarnej. Zapewnienie trwałego rozwoju w rolnictwie sprowadza się przede wszystkim do przemian jakościowych w podejściu do efektów pracy w szeroko rozumianej działalności rolnej, obejmującej nie tylko wytwarzanie produktów rynkowych, ale także, jak dziś to określamy, dóbr publicznych i samego zarządzania zasobami naturalnymi. Problem niskiego poziomu akumulacji w rolnictwie powstaje głównie na skutek niewłaściwie

oszacowanych efektów, czy jak pisał W. Grabski, niesprawiedliwych dochodów. Mechanizm rynkowy nie może bez właściwego systemu zabezpieczeń instytucjonalnych zapewnić równowagi pomiędzy systemem ekonomicznym, społecznym i środowiskowym, gdyż nie uwzględnia w swym rachunku dóbr publicznych. Nie dostarcza w konsekwencji odpowiedniej ilości produktów rolnych pozwalających zagwarantować bezpieczeństwo żywnościowe oraz zapewnić inne potrzeby społeczne. Dopiero łączne uwzględnienie tych trzech obszarów umożliwia przełamanie bariery dochodowej i zapewnienie właściwej równowagi w alokacji zasobów, lecz wymaga to zapewnienia opłat za dostarczanie dóbr publicznych.

Problem równoważenia wymiarów systemu społeczno-ekonomicznego w rolnictwie jest z jednej strony determinowany przemianami zachodzącymi w otoczeniu tego sektora, a z drugiej wskazuje na ciągłość znaczenia historycznych uwarunkowań. Zakres zachodzących przemian nie jest jednakowy w poszczególnych krajach, co powoduje odmienne podejścia w zakresie znaczenia rozważanych wymiarów. W tym kontekście warto zauważyć, iż ze względu na strukturę gospodarki, a także poziom stabilizacji makroekonomicznej Polski, możliwości przyśpieszenia przemian w rolnictwie przed integracją ze strukturami UE były znacznie bardziej ograniczone niż współcześnie.

Literatura

- Barrow C.J., 2012, *Biochar: Potential for countering land degradation and for improving agriculture*, Applied Geography, vol. 34, s. 21–28.
- Berstein H. (ed.), 2013, *The Agrarian Question in South Africa*, FRANK CASS, London.
- Blaug M., 2000, *Teoria ekonomii. Ujęcie retrospektywne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Borys T., 2011a, *Interdyscyplinarność ekonomii zrównoważonego rozwoju*, [w:] *Teoretyczne aspekty ekonomii zrównoważonego rozwoju*, red. B. Poskrobko, WSE, Białystok.
- Borys T., 2011b, *Zrównoważony rozwój – jak rozpoznać ład zintegrowany*, Problemy Ekorozwoju, vol. 6, nr. 2, s. 75–81.
- Brown L.R., 2011, *World on the Edge*, Earth Policy Institute, Norton.
- Czaja S., 2011, *Paradygmat ekonomii głównego nurtu i ekonomii zrównoważonego rozwoju*, [w:] *Ekonomia zrównoważonego rozwoju w świetle kanonów nauki*, red. B. Poskrobko, WSE, Białystok.
- Czajjanow A., 1928, *Agricultural economics in Russia*, Journal Farm Economics, s. 543–549.
- Czajjanow A., 1931, *The socio-economic nature of peasant farm economy*, [w:] *A Systematic Source Book in Rural Sociology*, vol. 2, eds. P.A. Sorokin, C.C. Zimmerman, C.J. Galpin, Minneapolis.
- Czajjanow A., 1966, *The Theory of Peasant Economy*, The University of Wisconsin Press, New York.
- Czyżewski A., Kułyk P., 2011, *Public goods in multifunctional agricultural development. The attempt on problem conceptualisation*, [w:] *Selected Problems of Market Economy in the Crisis Era*, ed. D. Kopycińska, Wyd. Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin, s. 152–160.
- Diaz S., Quetier F., Caeres D.M., Trainor S.F., Perez-Harguindeguy N., Bret-Harte M.S., Finegan B., Pena-Claros M., Poorter L., 2011, *Linking functional diversity and social actor strategies in a framework for interdisciplinary analysis of nature's benefits to society*, Proceedings of the National Academy of Sciences, vol. 108, s. 895–902.
- Faber M., 2008, *How to be an ecological economist*, Ecological Economics, no. 66(1), s. 1–2.

- Fiedor B. (red.), 2002, *Podstawy ekonomii środowiska i zasobów naturalnych*, C.H. Beck, Warszawa.
- Fiedor B., 2013, *Normatywny charakter koncepcji trwałego rozwoju a potrzeba poszukiwania jej podstaw mikroekonomicznych*, *Handel Wewnętrzny*, t. 1, s. 7–20.
- Fiedor B., 2014, *Ekologiczny wymiar trwałego rozwoju a koncepcja społecznej gospodarki rynkowej*, [w:] *Lad gospodarczy a współczesna ekonomia*, red. P. Pysz, A. Grabska, M. Moszyński, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 211–227.
- Grabski W., 1929, *Historja wsi w Polsce*, Skł. Główny w Kasie im. Mianowskiego, Warszawa.
- Grabski W., 1937, *System socjologii wsi*, część druga: *Wieś i ziemia przyszości*, *Roczniki Socjologii Wsi*, Studia i materiały, t. 2.
- Grabski W., 1987, *Wybór pism*, oprac. i wstęp Józef Wojnarowski, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.
- Graczyk A., 2005, *Ekologiczne koszty zewnętrzne: identyfikacja, szacowanie, internalizacja*, Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Białystok.
- Hyden G., 2006, *African Politics in Comparative Perspective*, Cambridge University Press, New York.
- Kautsky K., 1988, *The Agrarian Question*, Zwan Publication, London.
- Kiple K., 2007, *A Moveable Feast: The Millennia of Food Globalization*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Kochanowicz J., 1992, *Spór o teorię gospodarki chłopskiej. Gospodarstwo chłopskie w teorii ekonomii i w historii gospodarczej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Kołodko G.W., 2013, *Dokąd zmierza świat. Ekonomia polityczna przyszości*, Wydawnictwo Prószyński i S-ka, Warszawa.
- Kułyk P., 2013, *Finansowe wsparcie rolnictwa w krajach o różnym poziomie rozwoju gospodarczego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań.
- Majewski E., 2008, *Trwały rozwój i trwałe rolnictwo: teoria a praktyka gospodarstw rolniczych*, Wydawnictwo Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, Warszawa.
- Matuszczak A., 2013, *Regionalne zróżnicowanie zasobowo-produkcyjne bardzo małych gospodarstw rolnych w Unii Europejskiej w świetle potrzeby zrównoważonego rozwoju*, *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, nr 2.
- Mendez M.A., Monteiro C.A., Popkin B.M., 2005, *Overweight exceeds underweight among women in most developing countries*, *American Journal Clinical Nutrition*, vol. 81, no. 3, s. 714–721.
- Moor J., 2010, *The end of the road? Agricultural revolutions in the capitalist world-ecology*, *Journal of Agrarian Change*, vol. 10, iss. 3, s. 389–413.
- Nowosielski R., Spilka M., Kania A., 2010, *Zarządzanie środowiskowe i systemy zarządzania środowiskowego*, WPS, Gliwice.
- Ostrom E., 2009, *A general framework for analyzing sustainability of social-ecological systems*, *Science*, vol. 325, s. 419–422.
- Pearce D.W., Turner R.K., 1990, *The Economics of Natural Resources and Environment*, Harvester Wheatsheaf, Hemel Hempstead, Brighton.
- Popkin B.M., 2006, *Technology, transport, globalization and the nutrition transition food policy*, *Food Policy*, no. 31, s. 554–569.
- Rex J., 2015, *Sociology and the Demystification of the Modern World (RLE Social Theory)*, Routledge, New York.
- Rogall H., 2010, *Ekonomia zrównoważonego rozwoju. Teoria i praktyka*, Zysk i S-ka, Poznań.
- Rogall H., 2011, *Grundlagen einer nachhaltigen Wirtschaftslehre, Volkswirtschaftslehre für die Studierenden des 21. Jahrhunderts*, Marburg.
- Scerri A., James P., 2010, *Accounting for sustainability: Combining qualitative and quantitative research in developing 'indicators' of sustainability*, *International Journal of Social Research Methodology*, vol. 13, no. 1, s. 41–53.

- Ślowska-Helpa M., 2015, *Interdyscyplinarna natura paradygmatu rozwoju – uwarunkowania i propozycje usprawnienia dialogu*, *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, nr 41(1), s. 67–92.
- Tscharntke T., Clough Y., Wanger T.C., Jackson L., Motzke I., Perfecto I., Vandermeer J., Whitbread A., 2012, *Global food security, biodiversity conservation and the future of agricultural intensification*, *Biological Conservation*, vol. 151, iss. 1, s. 53–59.
- Van den Bremer F., van der Ploeg F., 2013, *Managing and harnessing volatile oil windfalls*, *IMF Economic Review*, vol. 61, s. 130–167.
- Wilkin J., 2010, *Wielofunkcyjność rolnictwa – nowe ujęcie roli rolnictwa w gospodarce i społeczeństwie*, [w:] *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*, red. J. Wilkin, IRWiR PAN, Warszawa, s. 17–40.
- Woś A., 2006, *Waloryzacja zasobów i czynników wytwórczych rolnictwa. Nowe kryteria wyboru*, IERiGŻ, Warszawa.
- Zegar S.J., 2012, *Współczesne wyzwania rolnictwa. Paradygmaty – globalizacja – polityka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Zegar S.J. (red.), 2013, *Zrównoważenie polskiego rolnictwa, Powszechny spis rolny*, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa.